

Ampliació urbana de *Valentia* a partir d'època flàvia

*E. Diez, V. Escrivá i A. Ribera*¹

L'estudi arqueològic sistemàtic de la ciutat romana de *Valentia* és una tasca molt recent, perquè tan sols en els darrers anys s'ha aconseguit iniciar un ampli pla de protecció del patrimoni arqueològic de la ciutat. Aquest canvi de la situació ha fet possible la realització de diverses excavacions al centre històric, algunes de les quals de gran envergadura per haver tingut lloc a solars d'enormes dimensions. És per això que, any rere any, s'ha augmentat la informació, fins ara escassa, que teníem respecte a la València romana i medieval. Però, tot aquest conjunt de dades tot just ha començat a donar-se a conèixer a causa de la creixent dinàmica de les excavacions, la qual obliga a concentrar quasi tots els esforços en campanyes preventives que poden arribar a durar, fins i tot, nou mesos ininterromputs.²

La finalitat d'aquesta comunicació és, sobre la base de les troballes recents, plantejar un tema que s'ha revelat prou evident en diversos llocs de la ciutat que han estat objecte d'intenses excavacions, la major part de les quals es troben al sud del que fou nucli fundacional republicà. És encara pendent l'estudi acurat de les excavacions i potser algunes de les interpretacions que ara es donen hagin de matisar-se i complementar-se en el futur.

Repassem, doncs, molt breument, les aportacions recents que ens han fet pensar que *Valentia* coneix un reviscolament de la vida urbana des de l'època dels emperadors flavis. Abans d'entrar en matèria, però, creiem necessari recalcar que, tant arqueològica-

1. És del tot necessari assenyalar que aquest treball no s'haguera pogut dur a terme sense la col·laboració de l'Oficina Tècnica de Cartografia de l'Ajuntament de València i l'ajuda dels companys que han dirigit les excavacions que han estat la base d'aquest estudi, especialment Juli Blasco, Rosa Chulià, M.ª Jesús de Pedro i Asun Fernández. La supervisió lingüística ha estat feta per M.ª Jesús de Pedro i Xavier Martí, als qui també agraïm la seua cooperació.

2. VVAA, *València romana (els orígens de la ciutat)*, València, Ajuntament de València, 1984.

ment com epigràficament, coneixem ben poc de la ciutat republicana i menys encara de l'etapa que va des de la meitat del segle I aC fins als darrers anys de la dinastia julioclaudia.

L'EVIDÈNCIA ARQUEOLÒGICA

1. **Carrer del Mar**, núm. 23-25 (1981-1983). En aquesta excavació, la major part de les recialles aparegudes pertanyen a l'època islàmica que, amb les seues construccions (pous, sitges, sènies, cimentacions), han alterat en gran mesura els nivells inferiors. Malgrat tot, es pogueren diferenciar, en algunes zones molt concretes, estructures fragmentades d'època romana, la més antiga de les quals semblava ésser un potent paviment de graves i de calç que sols es conservà a la part central de l'àrea excavada. Quan aquest fou alçat, es trobaren, com a material més modern, fragments de terra sigil·lada sud-gàl·lica (TSS) i de parets fines imperials, la qual cosa sembla indicar que caldria datar la construcció d'aquest pis a partir de la meitat del segle I dC. Cobrint aquesta construcció, hi havia gran quantitat de ceràmiques, tal vegada procedents d'una avinguda fluvial,³ entre les quals destacaven la sigil·lada clara A (SCA), (formes H-4, H-17 i H-27), i la terra sigil·lada hispànica (TSH), així com abundants peces de ceràmica africana de cuina (AC), (formes H-23B, H-196 i H-197), que proporcionen una data entre finals del segle II dC i la primera meitat del segle III dC. A la part nord, aparegué un gran rebliment de pintures murals que semblava omplir una fossa, de la mateixa manera que s'esdevé a la propera excavació dels Banys de l'Almirall. Entre una gran massa de fragments amuntegats de pintures, es replegaren unes quantes ceràmiques que permeten pensar en la datació del moment d'aquesta colmatació cap a finals del segle I dC per l'abundància de TSS i per uns pocs fragments, sense forma, de SCA. La seua finalitat, sense cap dubte, devia ser la d'esplanar el terreny, com ocorre a l'esmentada excavació dels Banys de l'Almirall.

En síntesi, podem dir que fou corroborada la inexistència de construccions republicanes a tota l'àrea excavada, i que aquesta part de la ciutat, un poc al sud del nucli inicial, comença a veure construccions a partir de la segona meitat del segle II dC, malgrat que les fortes alteracions d'èpoques posteriors han permès a penes la conservació d'unes poques restes romanes i, a més, molt desfigurades.

2. **Carrer del Mar**, núm. 19-21 (1985). L'excavació d'aquest solar, adjacent a l'anterior, també proporcionà informació interessant, encara que, dissortadament, els nivells més antics es trobaven igualment alterats i afectats per intrusions i remodelacions posteriors, de l'antiguitat tardana en aquesta ocasió (paviments dels segles IV i V, fosses i femers del segle VI i enterraments i construccions del segle VII). Així mateix, mancaven les estructures constructives republicanes. Malgrat que no es pogué afinar molt la datació inicial de les primeres construccions, una claveguera, que sols donà un petit fragment de ter-

3. P. CARMONA, A. RIBERA i J.V. LERMA, «Geoarqueologia en la ciudad de Valencia», a: *XVII Cong. Nac. de Arq.*, Saragossa, 1985, p. 859-873.

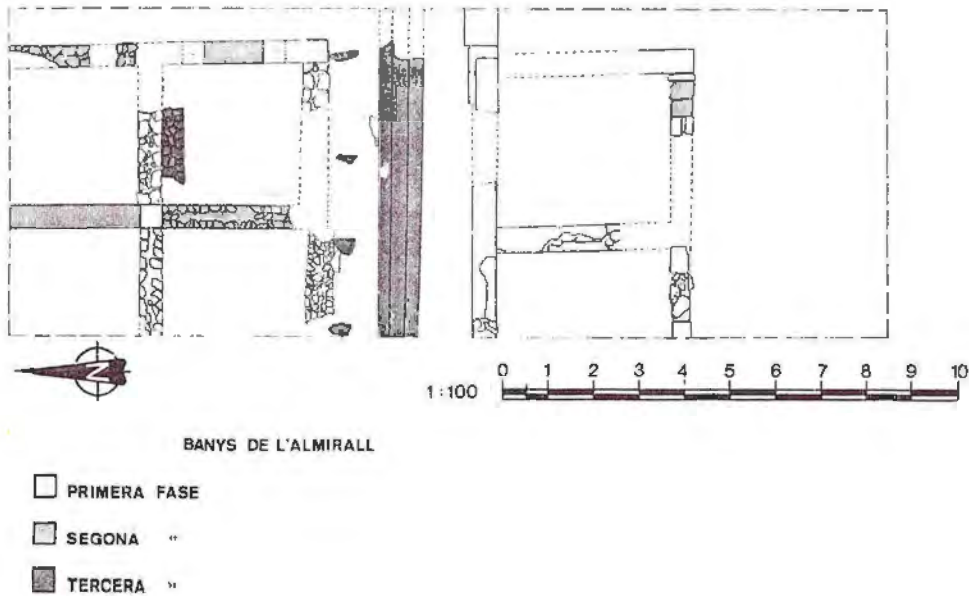

FIGURA 1. Banys de l'Almirall

ra sigil·lada aretina (TSA) en les seues fundacions, i una habitació amb fragments de TSH en la trinxera de cimentació, és clar que ambdues no són anteriors al segle I dC, però tampoc no poden ésser posteriors a la meitat del segle III dC, moment en què es veu un aclarador procés de canvis amb la claveguera totalment reblerta i, per tant, inutilitzada, i amb l'habitació abandonada amb prou rapidesa, com demostra un amagatall monetari. Cal recalcar, però, que es tracta de la primera ocasió en què, arqueològicament, a *Valentia* es troben senyals d'alteracions durant la segona meitat del segle III dC.

En resum, tornem a trobar l'inici de les edificacions al segle I dC, encara que el material disponible per a les datacions fou molt escàs i no ha permès majors precisions.

3. Banys de l'Almirall (1985-1986). Aquesta excavació, realitzada entre finals del 1985 i principis del 1986, donà uns resultats molt interessants per al coneixement de l'evolució urbana de la ciutat.

Les primeres construccions delimitades formen un espai configurat per un probable carrer amb estructures d'habitació a banda i banda. Els murs dels habitatges, en *opus vittatum* alternant en un cas amb un mur de grans carreus, apareixen sobre nivells sense estructures, de començaments d'època flàvia, i els tallen. En una d'aquestes unitats estratigràfiques, a tall d'exemple, d'un total de trenta-dos fragments de terrissa fina de taula, vint-i-nou són de TSS (formes Rit. 5, Drag. 15/17, 18, 24/25, 27 i 29b), dos de TSA (Drag. 24/25) i un fragment de TSH.

El començament d'una segona fase es data per la construcció d'un mur d'*opus caementicium* sobre un rebliment (possible escombriaire) de la fase anterior. Els materials provinents d'aquest rebliment són d'una gran uniformitat i donen una datació aproximada d'inicis del segle II dC (dues àmfores Dr. 2-4, dues llànties amb marca C.CLO. SVC, un fragment de TSH de la forma Drs. 37 decorada amb cerces i un fragment de SCA de la forma H-8A).

En aquest segon moment, la distribució inicial es manté a l'edifici sud, però l'habitació rectangular situada al nord s'eixampla i es compartimenta en diversos departaments. D'altra banda, perduren els murs del moment anterior ensems amb l'abans esmentat d'*opus caementicium*, així com altres realitzats amb rajoles.

En el segle II dC, es produeix un nou canvi rellevant. Mantenint-se l'estructura anterior de possible carrer, es construeix una petita claveguera de morter que obliga a alçar el nivell de paviment de la via pública. El pis coetani al funcionament d'aquesta canalització dóna una mostra ben representativa de materials que permeten una datació bastant acurada de la primera meitat del segle II dC: SCA (formes H-3B, H-19 (Lamb. 10), H-140 (Pall. 14), AC (formes H-23A, H-196, Òstia II, fig. 312 (Atlante CVII-3), TSH (formes Drag. 15/17, 27, 30, 37 de vora d'ametlla, etc.) i TSS (formes Rit. 5, Drag. 15/17 i 24/25).

A manera d'hipòtesi sembla que es constata la possibilitat que el mur de l'edifici nord, proper al carrer central, hagués estat substituït per un accés porticat, recolzat sobre quatre pedres irregulars d'aspecte groller i de grandària semblant, que mantenen entre elles la mateixa separació.

La colmatació de la claveguera pot datar-se a les acaballes del segle II dC o a l'inici del segle III dC per la presència de formes ceràmiques atribuïbles a aquest moment (dos fragments de la forma H-182 de AC i alguns fragments sense forma de SCA tardana).

L'estudi d'aquesta excavació ens mostra que entre la darrerria del segle I dC i mitjan segle II dC es poden distingir diverses etapes que denoten una activitat constructiva considerable.

4. Carrer dels Cabillers (1985-1986). L'excavació del solar situat en la confluència del carrer dels Cabillers amb la plaça de Saragossa començà a la darrerria del 1985 i es va perllongar ininterrompudament fins a l'octubre del 1986, raó per la qual el que exposem a continuació cal considerar-ho com a bastant provisional.

Els resultats obtinguts poden qualificar-se d'espectaculars ateses dues raons: d'una banda, s'ha trobat el primer complex estructural datable en època augusta o a l'inici d'època tiberiana; d'altra banda, aquest complex està relacionat amb un edifici termal, únic, de moment, a la ciutat.

A la part nord, resten les dependències relacionables amb el *praefurnium*, el *caldarium* i el *tepidarium*, mentre que a la part sud sembla haver-hi una zona de dipòsits d'aigua o piscines. Ambdues zones es troben unides per un mur de direcció nord-sud, del qual tan sols resta part del fonament, que alhora emmarca l'espai corresponent a la xarxa de canalitzacions que relacionen aquestes dues zones.

L'alçament del paviment d'un dels dipòsits ens dóna una datació *post quem* per a aquesta primera edificació, que podem situar entre els darrers anys del regnat d'August i

començ de l'època tiberiana, amb la presència de plats aretins, un d'ells amb la marca CRESTI sobre la cartella rectangular.⁴

Una segona fase es caracteritza bàsicament pel canvi de l'antic sistema de canalitzacions per un altre de nou, orientat nord-sud. A la resta, s'aperceben pocs canvis respecte a la fase anterior i tots es localitzen a la zona intermèdia entre els banys i els dipòsits. La preparació d'un nou paviment relacionat amb la nova claveguera donà escassos materials, tots sud-gàl·lics i aretins, i destaca com a peça més moderna un fragment de TSS de la forma Rit. 14, d'inicis d'època flàvia.⁵

En un tercer moment, es produeixen transformacions importants. La concepció inicial de l'edifici termal sembla perdre la seua funcionalitat. L'*hipocaustum* es colmata amb pedres grans, la canalització queda tallada per un mur fet de nou i un dels dipòsits és segellat per la construcció d'una nova habitació.

La zona central, per la qual corrien les antigues clavegueres, resta convertida en una gran habitació quadrada amb un mosaic. Aquest apareix adossat per un costat a murs de les dues fases anteriors i alhora cobreix un mur d'època flàvia. En el sector sud, s'observa la construcció de nous murs en *opus vittatum*.

La datació d'aquesta fase resta imprecisa. La capa de preparació del mosaic no presentà materials, mentre que els trobats al reblliment de les termes eren molt fragmentats (TSS, TSH, SCA i AC) i apunten cap a la segona meitat del segle II dC. El mosaic, atenent a referències preliminars proporcionades per en Lorenzo Abad, caldria datar-lo a finals del segle II o a l'inici del segle III dC.

5. L'Almoïna (1985-1986). La primera campanya en aquest gran solar de 2500 m² es realitzà de forma continuada des de setembre del 1985 fins a febrer del 1986. Malgrat la gran durada dels treballs, i a causa del plantejament d'excavació en extensió que es féu, els nivells romans no s'acabaren d'excavar, especialment els d'època republicana.

Tal com se suposava pels antecedents de la zona,⁶ ens trobem dintre de l'àrea monumental, no sols romana sinó també islàmica i visigoda.

Amb tot, a la fase més antiga (segles II-I aC) només es pot incloure la part superior d'una important construcció de grans carreus a l'extrem nord i de la qual no sabem res a penes, car no es pogué terminar d'excavar, però és clar que deixà de funcionar cap a finals del segle I dC, moment en què s'alcen una sèrie de murs paral·lels de maçoneria prou acurada (*opus vittatum*), que cal datar en eixes dates i que mantenen la mateixa alineació i en un cas, almenys, se superposen als murs inicials. Sembla que aquestes construccions ja estan cobertes cap al segle III dC.

4. C. GOUDINEAU, «La céramique arétine lisse (fouilles de l'École Française de Roma à Bolsena (Poggio Moscini) 1962-1967)», a: *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, t. IV, suppl. 6, Paris, 1968.

5. A. VERNHET, «Création flavienne de six services de vaisselle à la Graufesenque», *Fligina* [Lió], 1 (1976), p. 13-27.

6. A. RIBERA, «Avance al estudio del foro de Valentia», a: *Congrés de Los foros romanos en las provincias occidentales*, València, 1986, en premsa.

En la zona sud, es pogué identificar la part posterior d'un petit edifici públic, del qual restava un basament de carreus plans assentats sobre dos metres d'una forta cimentació, la base de les parets de tanca (*opus caementicium*) i el paviment intern (*opus signinum*), tot guardant la mateixa orientació que els altres murs. Tanmateix, encara no tenim dades per a datar aquest edifici, del qual només fou descoberta una mínima part. A més, per tota l'àrea excavada es trobaren nombroses peces arquitectòniques (fusts i bases de columnes, fragments de cornises, carreus reutilitzats...), molts fragments de marbres variats i una inscripció dedicada a la Fortuna.

És evident que encara cal completar l'excavació i l'estudi d'aquest important solar que, potser, ens donarà la base científica per a un millor coneixement del *forum de Valentia*.

6. Plaça de Saragossa (1983-1984). Es va realitzar entre octubre del 1983 i maig del 1984. Els resultats obtinguts foren de gran interès pel que fa als conjunts de materials ceràmics, encara que les estructures constructives foren prou rares.

A excepció d'un estret i mal definit paviment d'època augusta, centrat a l'extrem nord, i d'un mur de grans carreus (murada?) situat al racó sud-est, les primeres capes d'ocupació de tota l'àrea excavada sembla que es remunten a l'inici d'època flàvia amb què es relaciona una canalització i una estatueta bàquica del tipus *herma*. Per damunt, continuaven un gran nombre d'estrats ben diferenciats, uns de terra i d'altres de sorra, tal vegada d'origen al·luvial, amb alguns paviments, però sense restes de murs. Aquesta superposició arribà als dos metres d'espessor i les seues capes superiors no anaven més enllà del segle III dC, on no estaven alterats els nivells originals. Cal destacar la gran quantitat de TSH replegada en aquests estrats i que normalment suposava entre el 70 i el 80 % de les ceràmiques fines de tots els nivells, incloent els casos en què era manifestament residual.

7. Palau de les Corts Valencianes o de Benicarló (1986). Excavada la primera fase entre març i juliol del 1986, és, fins ara, l'excavació més septentrional que s'ha fet a la ciutat de València i que encara cal completar i ampliar en una segona i propera fase. El més destacable és la presència d'estructures constructives republicanes a les quals se superposen d'altres encara per estudiar, però que no poden ésser posteriors al segle II dC, perquè hi ha un mosaic bicromat.

Actualment hom estudia, a poc a poc, tots aquests solars mentre que es realitzen altres excavacions importants; cal destacar la del carrer dels Sabaters, així com s'espera la continuació d'altres ja iniciades, com l'Almoïna, els Banys de l'Almirall i el Palau de les Corts que, sense cap dubte, aportaran una important quantitat d'informació que, a curt termini, permetrà de resoldre molts dels problemes que avui té l'estudi de *Valentia*, al mateix temps que ens posarà davant de moltes més qüestions encara no plantejades.

CONCLUSIONS

L'evidència arqueològica que presenten les darreres excavacions fetes a l'antiga *Valentia* sembla donar a entendre, en primer lloc, que caldria situar el nucli fundacional al

nord de l'actual plaça de Saragossa, com s'havia suposat,⁷ encara que sembla que el seu límit septentrional pot arribar fins i tot més al nord del que s'havia pensat, cap al riu, com testimonien les troballes del palau de Benicarló. En tota aquesta àrea inicial, trobem altres construccions romanes posteriors, que ens mostren la continuïtat de l'hàbitat, com és el fòrum imperial, que se situaria sobre la part meridional de la ciutat republicana, en una zona en què probablement ja existien edificis importants encara per acabar d'excavar i d'estudiar.

L'etapa augusta està poc representada, fins ara, a *Valentia*. L'estructura més evident és una construcció termal del carrer Cabillers, immediatament al sud del nucli republicà. Aquest edifici és reformat per construccions posteriors, de finals del segle I dC i inutilitzat un poc més tard. A la resta de l'àrea meridional, al nucli inicial, s'ha pogut constatar en diversos llocs, com ja hem vist, que les primeres construccions romanes no són mai anteriors als finals del segle I dC. A més, la informació que donen una sèrie de troballes casuals, entre les quals destaca un mosaic,⁸ sembla indicar-ho.⁹ Ens trobem, doncs, davant d'un moment especialment actiu i d'expansió urbana, que sembla continuar tot al llarg del segle II dC.

Seria de gran interès conèixer l'evolució d'altres nuclis propers, però les informacions que en tenim no són gaire explícites per a aquesta època, a excepció del cas de *Dianium*, que presenta clars paral·lelismes,¹⁰ i el de *Saguntum*, que tal vegada sigui més diferent, amb una forta fase constructiva augusta.¹¹ En altres ciutats d'Hispania, hi ha importants canvis constructius a partir dels flavis, com és el cas ben estudiat de *Conimbriga*, on s'arrasa el *forum* d'època d'August i al seu lloc es construeix un grandíol centre monumental.¹² Al contrari, també es coneixen casos en què, a les mateixes dates, s'inicia un procés de decadència de centres urbans tan notoris com Empòrion.¹³ A *Baetulo*, s'han documentat abandons de cases particulars i d'edificis públics a finals del segle I dC¹⁴ i una forta disminució del nombre d'àmfores a partir

7. M. TARRADELL, «Valencia, ciudad romana: estado actual de los problemas», *Pap. Lab. Arq. de València* [València], 1 (1962), p. 5-34. A. RIBERA, *Arqueología romana en la ciudad de Valentia. (Informe preliminar)*, Sèrie Arqueològica de l'Ajuntament de València, 1.

8. E. A. LLOBREGAT, «Un mosaico valenciano inédito, descrito por el Conde de Lumiares», a: *Homenaje a Guillermo Guastavino*, Madrid, Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, 1974, p. 77-84.

9. A. RIBERA, «Las marcas de terra sigillata de Valentia», *Pap. Lab. de Arq. de València* [València], 16 (1981), p. 209-246. A. RIBERA, *op. cit.* nota 7.

10. J. A. GISBERT, «Investigaciones arqueológicas en la ciudad de Dianium. Estado de la cuestión», *Campus* [València], núm. 7 (1985), p. 66-68.

11. C. ARANEGUI, «El foro de Sagunto», a: *Congrés de Los foros romanos en las provincias occidentales*, València, en premsa.

12. M. DELGADO, F. MAYET i A. MOUTINHO DE ALARÇAO, «Les sigillées», *Fouilles de Conimbriga* [París], IV (1975), p. VIII i IX.

13. J. AQUILUÉ, R. MAR, J. M. NOLLA, J. RUIZ DE ARBULO i E. SANMARTÍ, «El fòrum romà d'Empúries», a: *Monografies Emporitanes*, VI, Barcelona, 1984, p. 110-111.

14. P. PADRÓS, «Baetulo. Arqueología urbana 1975-1985», a: *Monografies Badalonines*, Badalona, 1985, p. 84.

del segle II dC,¹⁵ cosa que s'ha interpretat com a resultat de les reformes fetes des dels flavis.¹⁶

Amb aquesta curta relació, fàcilment ampliable, tant trobem paral·lels similars com d'altres ben distints. Tornant al cas de *Valentia*, i per a finalitzar, volem cridar l'atenció sobre alguns trets interessants que vénen a coincidir amb el que ja s'ha exposat. Així, mitjançant l'estudi individualitzat de les ceràmiques fines aparegudes a *Valentia*, es veu un aclaparador predomini numèric de la TSH sobre les altres varietats més o menys coetànies.¹⁷ Àdhuc, en repassar l'epigrafia romana, ens trobem que la inscripció més antiga, fins ara coneguda, es remunta a *Titus*.¹⁸

És temptador de relacionar tots aquests fets amb l'edicte de llatinitat que Vespasià va concedir a Hispània, més o menys cap al 70 dC i que sembla impactar en la fisonomia de les ciutats en una mesura que cal calibrar amb les dades arqueològiques.¹⁹

També podem plantejar altres problemes, com el que ens dona l'epigrafia de *Valentia*, amb una doble comunitat de ciutadans. Eren els *veterani* un grup instal·lat a finals del segle I dC i, per tant, causant de l'expansió de la ciutat o aquesta ampliació es devia a fenòmens més generals, com els derivats de l'edicte de llatinitat? Ambdues coses, però, també poden estar relacionades.

En els propers anys, esperem poder exposar amb més exactitud i detall els problemes esbossats en aquest curt avanç i altres més que encara resten pendents de resoldre respecte a l'urbanisme de *Valentia*.

15. M. COMAS, «Baetulo. Les àmfores», a: *Monografies Badalonines*, 8, Badalona, 1985, p. 158-159

16. J. GUITART i P. PADRÓS, «Distribución espacial de la vivienda en el urbanismo tardorrepublicano y augusteo: el modelo constatado en Baetulo (Badalona)», *Arqueología Espacial* [Terol], 10 (1986), p. 77-98.

17. A. RIBERA, *op. cit.* nota 9.

18. G. PEREIRA, «Inscripciones romanas de Valentia», *Trab. Varios del SIP* [València], 64 (1979), p. 33.

19. A. MONTENEGRO, «Problemas y nuevas perspectivas en el estudio de la Hispania de Vespasiano», *Hispania Antiqua* [Valladolid], v (1975), p. 7-88.